

Nemorální ontologie, bytostně rozporované pojmy a zapeklité problémy*

ALICE KOUBOVÁ

Ve své knize *Smysl konečnosti* předkládá Pavel Kouba interpretaci Nietzscheovy ontologie a skrze ni také kritiku tak zvaného „morálního vidění světa“.¹ Ten vychází ze striktního rozlišení dvou protikladů, z nichž jeden je vždy určen jako hodnotný, soběstačný a z ničeho dalšího neodvozený cíl našeho úsilí (pravda, mír, jednota, konsensus) a druhý jako od prvního odvozená překážka, zátěž, stín, forma deficiencie (nepravda, válka, mnohoznačnost, konflikt). Morální vidění světa hledá pak různé postupy, jak hodnotný pól očistit od nánosů negace, a za tím účelem „se snaží významové proměny a zvraty základních pojmů *vyloučit*“.² Moralismus tedy záměrně potlačuje viditelnost určitých aspektů reality ve jménu iluzorní dosažitelnosti finálního cíle myšlení. Dělá to přes *zhodnocení* ontologie, zhodnocení relevantnosti toho či jiného aspektu reality a aktivní operaci vylučování ze sféry viditelnosti. Ontologie moralismu je etická a politická ve své podstatě, odpírá některým realitám právo na působnost, mocensky rozhoduje o významnosti jejich bytí, zabraňuje proměně základních pojmů ve jménu udržení hodnotového rámce.

Kromě kritiky morálního rozvrhu světa nabízí ale Pavel Kouba i náčrt toho, co nazývá nemorální ontologií a co rovněž vyvozuje a brilantně rozvíjí z Nietzscheovy filosofie. Již povaha kritiky moralismu dává tušit, že myšlení nemorální ontologie nebude mít za cíl významové proměny a zvraty základních pojmů *vylučovat*. Namísto toho s nimi bude pracovat jinak. Sílu, kterou morální vidění světa využívá na

* Tato práce vznikla v rámci projektu NPO „Národní institut pro výzkum socioekonomických dopadů nemocí a systémových rizik,“ č. LX22NPO5101, financovaného Evropskou unií – Next Generation EU (MŠMT, NPO: EXCELES)

1 P. Kouba: *Smysl konečnosti*, Praha 2001, s. 50.

2 Ibid.

potlačení konfliktu, využije filosofie nemorální ontologie na zvyšování kompetence v konfliktu žít, nezkratkovitě „zvládat“ situace potenciálního zvratu sebe sama, přijmout tedy vlastní překérnost a vlastně i zranitelnost, která však nezkolabuje do (bezpečné) pozice oběti. Myšlení nemorální ontologie musí být připraveno čelit situacím, v nichž na sobě samém ve své dosavadní podobě již nemůže trvat. Toto netrvání na sobě však nemá být nutně fatální, bezvládné. Pavel Kouba nepředpokládá, že nemorální filosofie je filosofií sebezániku, tedy že když na to přijde, prostě skončí, a tím také skončí její další možnosti. Myšlení nemorality je potenciálně udržitelné, a co je na něm zajímavé, jsou principy, které takovou udržitelnost, neidentitární udržitelnost, umožní. Zdá se, že to, co zajišťuje tomuto myšlení udržitelnost, není princip, ale prakticky rozvíjená dovednost vydržet, doprovodit či prožít vlastní změnu. Jde o myšlení, které si nepřivlastňuje, ale ani fatálně nepodléhá. Je to myšlení, které není řízeno ani vůlí za každých okolností vědět či (v hermeneutickém slova smyslu) rozumět. Pavel Kouba v souvislosti s tím tvrdí, že není možné pracovat s „jednoznačným přiřazením Nietzscheho k filosofické hermeneutice“,³ jak se o to někteří interpreti snaží, neboť v rámci myšlení nemorální ontologie není možný ani žádoucí univerzální princip (vůle k) rozumění. Namísto uplatňování sebe sama rozvíjí myšlení nemorální ontologie to, co bychom díky jinému myšlenkovému kontextu mohli nazvat resiliencí.

Proč právě tento pojem? Protože, jak uvidíme později, označuje schopnost žít konfliktnost, diversitu, proměnlivost a jakousi neidentitární sílu a propojenost zároveň. Aby myšlení nemorální ontologie dostálo tomu, co tvrdí, nemůže stát pevně samo v sobě, potvrzovat se, samo sebe uchopit, nemůže být popsateľné prostředky, kterými disponuje, a to ani jako dějinný rozvrh, ani jako nedosažitelný, ale umožňující úběžník zkušenosti, ani jako princip vůle k dorozumění. Je nutné, aby neustále pracovalo se skutečností, která jakožto „dění“ překračuje pojmy, a právě jako taková se myšlení účastní. Uvádí ho do pohybu, nutí ho konfrontovat se s vývojem světa. Myšlení nemorální ontologie však není libovolné. V rámci určitého konečného intervalu času a prostoru reality má tendenci vyvažovat protiklady, které se vzájemně potřebují (udržování homeostáze). Pokud se společensky začneme uchýlovat k jednomu aspektu výkladu reality, nemoralita nás upozorní na druhý aspekt, který bychom rádi vyloučili, aby nepřekážel. Ovšem, zcela v souladu s principy resilience, tato obrana vylučovaných a toto vyvažování protikladů není jedinou funkcí nemorální ontologie. V dění reality může totiž dojít k takovému vývoji, že na důstojnou odpověď již myšlení nestačí stejné distinkce a duality. Ocitne se v místě jakéhosi prahu, pojmové bifurkace, jejímž nejednoznačným řešením je zavedení logicky zcela jinak uspořádaných rozlišení a odložení těch starých. Resilientní myšlení prochází místem liminality tak, že se nově adaptuje na situace, podél kterých myslí, a dokonce je schopno transformace a zvratů vlastních předpokladů. Jeho udržitelnost spočívá v tom, že je schopno transformace základních pojmů. Operuje vždy

3 Ibid., s. 56.

v konečných okresech, v kontextech, v nichž udržuje dočasnou vyvažující dynamickou homeostázi, aby bylo ochotno se v momentech překročení ireverzibilního prahu proměnit v myšlení určené jiným rozlišením. Nemorální ontologie se tedy jinými slovy uplatňuje v *ohraničených případech* kladených vedle sebe nebo časově za sebou. Její udržitelnost se rozvíjí skrze praktickou zkušenost překérního vztahu se světem a jeho úkoly. Žije jako určitá *dispozice* rozvíjející různé typy racionality v konkrétních kontextech. Namísto popisu všeho, co je, a popisu toho, jak je to, co je, nabízí myšlení nemorální ontologie regionálně platné a konkrétní postupy, strategie, které je možné použít, chce-li člověk dostat skutečnosti, jež se nepodřizuje autoritě jednoho typu racionality. V těchto časoprostorových a hodnotových kontextech je cílem myšlení zachytit a formulovat vnitřní napětí dané situace, nabídnout *vhodná* rozlišení a popis tohoto napětí a vyvinout zároveň určitou sílu, moc k tvarování daného kontextu. Tento aspekt je důležitý – dostat situaci znamená se jí zúčastnit, nikoli ji pouze registrovat a adekvátně zachytit. Obecný rozvrh nemorální ontologie tak představuje jakési vyzvání k opuštění hodnotově totalitní a přivlastňující pozice a nabízí zaujetí postoje resilientní síly, díky níž si člověk připisuje svá rozhodnutí týkající se konečného kontextu a situace sám sobě, stojí si za nimi v rámci konečného kontextu a je připraven je přehodnotit s příchodem kontextu nového.

Myšlení nemorální ontologie je tedy *praktikovaná dovednost*, která se nemá pod kontrolou a zároveň to nebo se nevzdává. Uznává, že je nezrušitelně překračována silou, proměnlivostí a komplexností reality, ale vnímá takovou situaci jako východisko. Nemá za cíl svou situovanost nijak měnit. Zaučuje se do ní, zkouší různé varianty tvarování. Tuto praktikovanou dovednost můžeme vnímat jako spojovací element jednotlivých tematických okrásků.

V rámci knihy *Smysl konečnosti* je zjevné, že myšlení nemorální ontologie je Pavlem Koubou rozvrženo jako myšlení individuálního myslícího subjektu, a zdá se, že je prezentováno jako *upřednostněná alternativa* vůči morálnímu rozvrhu. Ráda bych se ve svém textu věnovala čtyřem okolnostem či situacím, v nichž se ukazují další aspekty nemorální ontologie: 1. situaci, ve které se nemorální ontologie uplatňuje kolektivně a v jejímž centru jsou takzvané bytostně rozporované pojmy, 2. situaci rozporu mezi konceptem a vtěleným myšlením nemorální ontologie, 3. situaci traumatu jako praktického zmizení samotných podmínek nemorální ontologie a možného antropologického zdroje morální ontologie, 4. situaci takzvaných zapeklitých problémů (*wicked problems*), kterými se zabývá teorie designu, z jehož perspektivy je rozvrat dualistního pohledu teprve krotkým začátkem něčeho mnohem zapeklitějšího, co je nutné prakticky řešit.

Ráda bych se těmto případům věnovala podrobněji, a to nikoli se záměrem rozvrh nemorální ontologie popřít, ale rozvinout záběr praktických dovedností, které ji mohou charakterizovat.

Kolektivní nemorálnost a demokracie

Začnu kontextem takzvaných bytostně rozporovaných pojmů (essentially contested concepts). Toto označení zavádí Walter Bryce Gallie pro pojmy, které jsou, jak říká, hodnotící, ale významově neurčité, přičemž „jejich vlastní použití zahrnuje nevyhnutelně neukončitelnou rozepří o jejich vlastním použití ze strany jejich uživatelů“.⁴ Jako příklad bytostně rozporovaného pojmu uvádí Gallie slova „umění“, „demokracie“, „filosofie“ či „hra“. Gallieho označení inspirovalo další autory, kteří za bytostně rozporované pojmy považují například „performanci“⁵ nebo již zmíněnou „resilienci“.⁶ Význam těchto pojmů vzniká praktikováním rozepře o správnost jejich používání v určitých kontextech, přičemž tento význam není formulován jako výsledek rozepře, ale touto rozepří se význam spolu s realitou, kterou pojem označuje, ustanovuje. Bytostně rozporované pojmy nemají žádnou pevnou definici, nemají dokonce ani žádné neměnné „jádro“ a nedisponují ani jednoduchým morálním opozitem mimo sebe. Tyto pojmy označují svár o význam. Fakt, že právě tento svár nás zajímá, že máme potřebu právě tento svár nějak *nazvat*, přestože jeho výsledkem není jednoznačný závěr, je součástí jejich významu.

Tento svár má navíc dopad na to, co je předmětem sváru – například konkrétní rozhodnutí ohledně demokratického uspořádání instituce (Dosáhneme ho naprostou svobodou slova, dehierarchizací, nebo formulováním pravidel, za jakých je možné něco o někom veřejně tvrdit a něco vykonávat?), hodnocení konkrétního uměleckého díla (Má smysl podporovat tvorbu takovýchto děl? Jsou to vůbec ještě umělecká díla? Je regulující kulturní politika cenzurou?), případně významu filosofie (Tohle už není žádná filosofie. Filosofie není k ničemu dobrá – ukažte mi jedinou aplikaci filosofie. Ale má být filosofie k něčemu dobrá? Je možné ji nějak zhodnotit, nebo má být na hodnoceních nezávislá, a nedá se na ni tedy uplatnit žádné kritérium?).

Bytostně rozporované pojmy nenabývají významu v rámci myšlení individuálního subjektu. Vyžadují kolektiv aktérů zapojených do stejné situace najednou. Gallie tuto situaci dokonce metaforicky přirovnává ke kontinuálně probíhajícímu šampionátu.⁷ Aby se aktéři mohli účastnit rozepří o pojmy, musí mít přitom rozvinuty určité schopnosti: musí mít vlastní názor, musí ho umět vyjádřit, musí respektovat existenci jiných aktérů s jinými názory, musí umět vyjádřit názorový rozpor vůči nim a musí umět udržovat hru v běhu, tedy nemít pocit, že ukončit hru je cíl, o který má smysl usilovat. Šampionát může mít každý den nového výherce a jeho cílem není

4 Walter Bryce Gallie: Essentially Contested Concepts, in: *Proceedings of the Aristotelian Society* 56, č. 1 (1955–1956), s. 169.

5 Mary S. Strine – Beverly Long – Mary Frances Hopkins: Research in Interpretation and Performance Studies. Trends, Issues, Priorities, in: *Speech Communication. Essays to Commemorate the Seventy-Fifth Anniversary of the Speech Communication Association*, ed. Gerald M. Phillips – Julia T. Wood, Carbondale 1990, s. 183.

6 Kevin Grove: *Resilience*, London 2018.

7 W. B. Gallie: Essentially Contested Concepts, s. 170.

ani „logická obhajoba, [...] ani univerzální souhlas“.⁸ Michael I. Råber, s odkazem na Johna Deweyho a Richarda Rortyho nazývá tyto dispozice dispozicemi pro demokratické občanství.⁹ Tyto schopnosti člověk nemá ve smyslu výbavy, pro kterou se lze rozhodnout, nýbrž jich nabývá, trénuje je, ujasňuje si je a používá.

Bytostně rozporované pojmy, zdá se, uvádějí v pohyb myšlení nemorální ontologie v rámci kolektivní interakce. Aby tato dynamika fungovala, je opět třeba praktikovat a rozvíjet jistou dispozici pro hru, a díky tomu i resilienci, která je tentokrát kolektivní. Součástí dohody je připravenost k proměně významů, na jejichž tvorbě se aktéři spoluúčastní. Smysl není určen univerzálně platnou hodnotou reality, ale vyplývá z kontextů a situací. Morální zrigidnění se potom neprojevuje tím, že se myslící subjekt přikloní k hodnotově jednoznačné interpretaci jednoho pojmu, ale že hru v kolektivní interakci převezme pod interpretační kontrolu jeden aktér. Pojem pak nabyde pevného významu a ve stejnou chvíli zaniká ve své významnosti.

Vtělené myšlení a koncept nemorální ontologie

Další rozměr získává praktická dovednost nemorální ontologie ve chvíli, kdy je myslící osoba zapojena do situace, kterou myslí, natolik, že to, jak myslí, má dopad na její další život. Do hry se dostávají další faktory a je otázka, nakolik lze tyto faktory vnímat jako doplňkové nebo nepodstatné pro charakter myšlení nemorální ontologie, představuje-li se jako myšlení případových studií, konečnosti a situovaných kontextů. Rozdíl mezi teorií a praxí se v kontextu praktické dovednosti neukazuje tolik jako rozdíl mezi myšlením a jednáním, základem a aplikací, ale skrze míru bezprostředních dopadů vlastního uplatňovaného myšlení na realitu, včetně reality vlastního života. Některé formy myšlení jsou totiž odvážné jen proto, že zůstávají koncepty, a myslící osoba neriskuje zas tak moc z vlastního životního statu quo. Avšak sjednané a vtělené myšlení jednajících nemůže tak jednoduše zkoušet subverze, protože každá intervence mění situaci, z níž myslí, a může jednajícího dostat za práh ireversibility. Za prahem ireversibility nelze již myslet stejnou situaci znovu, jinak, podruhé. Vtělené myšlení je řízeno vědomím konečnosti možností myslet vícekrát totéž a prodlévat u toho, případně myslet s vědomím dopadů vlastního myšlení na okolí a sebe. Vtělené myšlení nemorální ontologie může volit postupy, které se mohou zvnějšku jevit jako méně odvážné, více kompromisní ve vztahu k zavedeným morálním dualitám, ale jeho dopad může v podobě subtilní subverze být mohutný.

Jak se dá s tímto paradoxem pracovat jinak než tradiční obhajobou spekulace jako aktivity par excellence, jejíž svoboda spočívá právě v tom, že existuje v osvození od konkrétnosti? Jak oponovat tomu, že se na počiny amorální ontologie

⁸ Ibid., s. 188.

⁹ Michael I. Råber: The Art of Democracy – Art as a Tool for Developing Democratic Citizenship and Stimulating Public Debate. A Rortyan-Deweyan Account, *Humanities*, č. 2 (2013), s. 177.

mohou někteří dívat jako na zábavu zabezpečených akademiků, kteří se předhánějí, kterou maloměstáckou praxi verbálně podryjí na další mezinárodní konferenci, kdo z nich zavede ve svých přednáškách divočejší distinkce a jak nemorální bude jejich další dialektická klička, avšak míra této odvahy končí na hranici bezpečného prostoru abstrakce? Má tato námitka nějakou amorální hodnotu, tj. rozvrací ustavenou dualitu teorie a praxe a nastoluje otázku dopadů myšlení, jeho performativity? Může performativní hledisko odkrýt zvláštní moralismus v zabezpečení teorie před praxí a zvláštní druh replikace moralismu ve chvíli, kdy se amoralismus separuje od vtělení?

Trauma jako sféra mimo amoralitu

Kromě prahu, na který se můžeme dostat myšlením v jednání, však teorie resilience mluví i o dalších prazích, a to jsou prahy resilience samotné. V lidské zkušenosti totiž existují momenty, které přetínají schopnost myslet plasticky. Projde-li člověk například neurofyziologickým traumatem, ztrácí jeho myšlení stejně jako jeho tělesné schéma potřebnou nemoralitu. Trauma vzniká zážitkem nadkritického stresu, který není možné ze strany subjektivity zpracovat. Mnohdy nejde tolik o míru bolesti jako o míru disociace mezi tím, co člověk žije, a tím, jak toto dění může ovlivnit, o rozdrolení jemné vazby mezi člověkem a jeho společenstvím. Ve světě za traumatem nemůže být člověk aktivní součástí vztahů, není registrován ostatními jako aktér. Trauma znamená ocitnout se ve světě dvakrát díky nekompromisnímu přetnutí vazeb důvěry. Jednak člověk existuje zakleslý v minulé situaci násilí, zmrazený a bezvládný, zároveň však pokračující v temporalitě života tak, jak i život pokračuje ve svém běhu. U traumatizovaných se často rozvíjí stav naučené bezmoci,¹⁰ kterou Martin Seligman v jednom ze svých prvních experimentů popsal jako stav, kdy je bytost vystavována extrémní bolesti, ze které se však nijak nesnaží vymanit, pouze snáší tlak a skučí. Tento stav není popsán jen u jednotlivců, ale má i společenský rozměr. Ruská spisovatelka a novinářka Liza Alexandrovová-Zorinová kupříkladu v článku *Rusko na pokraji nervového zhroucení* diagnostikuje skrze naučenou bezmoc celou ruskou společnost: „Zdá se, že nejzrozsáhlejší experiment s uvržením lidí do tohoto stavu se dnes odehrává v Rusku. Sociologové a psychologové odhadují, že syndromem naučené bezmoci trpí až devadesát procent obyvatel země.“¹¹ Ve stavu naučené bezmoci člověk nesetrvává proto, že by byl líný experimentovat, myslet z perspektivy nemorální ontologie či vytvářet nová rozlišení. Jde o to, že již fyziologicky ztratil sílu i představitost, která by mu pomohla se vlastnímu utrpení vyhnout jinak než jeho snášením a skučením.

10 Martin E. Seligman: *Learned Helplessness*, *Annual Review of Medicine* 23, č. 1 (1972), s. 407–412.

11 Liza Alexandrovová-Zorinová: *Rusko na pokraji nervového zhroucení*, *Deník Referendum* [online], 17. 4. 2022. Původní verze: *Russia on the Verge of a Nervous Breakdown*, *Granta* [online], květen 2017, <https://granta.com/russia-verge-nervous-breakdown/>.

Za traumatem se proto apel k nemorální ontologii jeví jako poněkud cynický, jako pobídka k něčemu, čemu bylo předem pečlivě zamezeno. Pokud člověk prožije trauma, není vhodné mu dát za úkol promýšlet, jak by mohl situaci násilí, které ho nezabilo, vyložit jinak než zlo. Tento člověk potřebuje většinou slyšet jednoznačné a morálně konvenční potvrzení, že na něm násilí spácháno bylo, že to, co se proti němu vede, je válka, nikoli speciální operace, že to, co zažil, nebyl pouhý vtip, ale radikální překročení jeho tělesných hranic. Chce-li se traumatizovaný dostat do situace takové svébytnosti, ze které si bude moci dovolit experimentovat s distinkcemi a myslet nemorálně, musí nejprve získat důvěru, že jeho okolí bude nejprve po dostatečně dlouhou dobu respektovat základní duální rozlišení.

Tento případ poukazuje na základní podmínku možnosti nemorální ontologie. Tou je důvěra ve vztahovou síť, ve společenství, ve fyzickou komunitu, ve které člověk existuje, důvěra ve vlastní viditelnost, možnost zapojit se do její spolupráce jinak než jako figurka. Tato mocenská hra s myšlením nemorální ontologie významně souvisí: moralita není jen hypertrofovaná tendence zjednodušit si život. Může být i výrazem posledního pokusu dostat se zpět do vztahů a společenství.

Filosofie tváří v tvář zapeklitým problémům

Posledním doplněním kritiky moralismu je rámec teorie resilience, designových studií a konkrétní příklad takzvaných zapeklitých problémů. Genealogii těchto konceptů popisuje velmi přehledně Kevin Grove ve své knize *Resilience*. Ukazuje nejprve, jaká jsou východiska pro vznik takzvaného „resilience thinking“. Zprv je to naše konfrontace s neustále více propojeným, komplexním a nepředvídatelným světem. S tím souvisí přijetí faktu, že nad takto složitým světem nemáme a nemůžeme mít kontrolu. Nechceme-li rezignovat na zkoumání pravdy a nepravdy, nebude možné pravdu spojovat s představou morální kontroly nad realitou nebo jejím okrskem. Otázkou je, jak v komplexním světě, který neovládáme a nemáme pod kontrolou, žít, nechceme-li upadnout do stavu připomínajícího naučenou bezmocnost. Myšlení resilience přichází s ideou, že důležité není získat kontrolu a ovládat situaci, ale podílet se na jejím tvarování, spoluvytvářet design. Dalším důležitým aspektem resilientního myšlení je „touha po syntéze různorodých forem poznání a vytváření kolaborativních řešení komplexních problémů napříč obory. Na rozdíl od analýzy a kritiky [...] se snaží resilientní přístupy o transformování vztahů mezi člověkem a prostředím tak, že povedou k udržitelnější budoucnosti.“¹² Pohyb realitou, včetně toho myšlenkového, probíhá jako účast na ní za pomoci jiné síly než kontrolní. Síla resilience pracuje s nejistotou a nepředvídatelností jako s *východiskem*, s krizí jako součástí pohybu světem a energii věnuje nikoli na ovládnutí či obranu vůči nepředvídatelnému, ale na tvarování reality ve vymezených podmínkách,

¹² K. Grove: *Resilience*, s. 1.

s částečnými znalostmi, s vědomím zranitelnosti. Resilience se pak projevuje různě: jako resistance, adaptace, transformace nebo subverse, podle toho, jakou silou působí situace, a podle toho, jakými zdroji disponuje aktér. Nikdy nejde o bezmoc a nikdy nemůže jít o nadvládu – jde jedním slovem o design.

Designová studia jsou specifický obor, který pracuje s problémy, které není možné detailně definovat. Problémy, které design řeší, nesou označení „wicked“, tedy „zapeklité“, či dokonce „zvrácené“.¹³ Čím jsou zapeklité problémy zapeklité? Jsou zapeklité nadměrným množstvím faktorů, které určují jejich povahu. Nejde je tedy umístit mezi dva póly, o kterých jsme mluvili na začátku: řád/chaos, konsensus/konflikt, jednota/mnohost, mír/válka. Necharakterizuje je napětí mezi dvěma protistranami a nikdo se ani nesnaží je tak definovat. Zapeklité problémy jsou určeny mnoha faktory, včetně těch, které nejsme schopni identifikovat. Na problémech tohoto typu je zajímavé, že je nejde nejprve myslet a pak řešit, ale že je lze domyslet jedině řešením. Designér přichází na povahu problému skrze kroky, které navrhne a otestuje. Problém lze identifikovat jedině tak, že ho začneme řešit, aniž bychom mu předem kompletně rozuměli. Tím, že navíc problém řešíme v reálném čase, stávají se kroky, které učiníme během řešení, součástí problému a mění rovněž jeho charakteristiky. Na řešení zapeklitého problému má člověk tedy v podstatě jediný pokus, protože potom před ním leží problém jiné povahy. Řešení je vždy intervenční, vtělené, z povahy věci nemorální, protože se ani nemá jak přiklonit k jednomu z pólů jedné duality. Design přistupuje k zapeklitým problémům jedině kolektivně, jejich řešení se účastní více aktérů s různými perspektivami a přístupy, od verbalizace přes materializaci, vizualizaci, technologické zpracování, hru, estetické zpracování. Řešení zapeklitých problémů se mýjí s dualitou správné/špatné a neexistuje ani kritérium, které jednoznačně rozhodne o tom, že řešení je nalezeno.

V kontextu designu jako kdybychom už subversivní i analytické možnosti filosofie vyčerpali. Je to příliš složité. Nejsložitější je na tom fakt, že nelze abstrahovat – abstrakcí rušíme téma, abstrakcí odcházíme. Může hrát filosofie nějakou roli i v takto zvrácené situaci? Filosofie tu nemůže sloužit jako přístup, který komplikuje zjednodušené vidění světa parciálních věd, protože složitější již to být nemůže. Zajisté není ani přístupem, který odkryje kořeny a podstatu problému, protože ničím takovým zapeklité problémy nedisponují. Filosofie může fungovat v designu jako partner, jako facilitátor, jako účastník s omezenou, ale relevantní perspektivou, může formulovat viditelné distinkce, verbalizovat napětí, podobnosti a metafory. Může být podporou pro ty, kteří se rozhodují v nepřehledném, materiálním a těžko kontrolovaném terénu, v němž mají na řešení vždycky jenom jeden pokus.

13 Richard Buchanan: Wicked Problems in Design Thinking, *Design Issues* 8, č. 2 (1992), s. 5–21.